

KÖNYVSZEMLE

Walter Farber: *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Text from the Second and First Millenia B.C.* (Mesopotamian Civilizations 17). Winona Lake Indiana, Eisenbrauns 2014.

Walter Farber 2014-ben megjelent angol nyelvű monográfiájának megírásával egy régóta esedékes tudományos igény kielégítésére vállalkozott, mellyel pontot tett a jelenlegi állás szerint majdnem teljes Lamaštu-szövegkorpusz összeállításának,¹ filológiai feldolgozásának és kiadásának végére.²

A könyv mögött álló közel 44 évnyi szisztematikusan kutatás eredményeként egy olyan szövegkiadást tarthatunk a kezünkben, melynek fő célkitűzése a mezopotámiai démonvilág egyik méltán unikális figurájához kapcsolható kanonikus és nem kanonikus ráolvasások összegyűjtése, tematizálása, illetve kommentárokkal kiegészített feldolgozása. Lamaštu több szempontból is különleges entitásnak számít: egyértelműen meghatározható nemmel, speciális hatáskörrel és isteni felmenőinek köszönhetően önálló cselekvőképességgel rendelkező karaktere méltán teszi őt a korabeli vallásos gondolkodás egyik legösszetettebb démoni alakjává. Lamaštu fizikai tulajdonságait a mágikus ráolvasások szövegei és az ún. Lamaštu-plaketteken megjelenő ábrázolások ikonográfiája alapján a következőképpen foglalhatjuk össze. A jellegzetesen női attribútumokkal (orsó, fésű), szoptatásra alkalmas emlőkkel ábrázolt, dajkaként pózoló, alakjában félelmetes állati testi jegyek széles skáláját felvonultató démon a szélhámós szerepében tetszeleg – egyértelműen a megtévesztés eszközeivel operál. Potenciális áldozatai között elsősorban a gyermekágyas anyák, illetve a csecsemők és a kisgyermekek foglalnak el kiemelt helyet, ezzel növelve az ellene használt ráolvasások és rituálék jelentőségét, amelyek különösen a későbbi generációk megóvása érdekében válnak igazán fontossá.³

¹ A korpuszban az ún. Lamaštu-plaketteken található ráolvasások nem szerepelnek. A tárgycsoport szövegeinek filológiai vizsgálatához lásd S. V. Panayotov: Таблички с дръжка (амулетни таблички) от Месопотамия – II-I хил. пр.Хр./Tablets with Projection (amulet-shaped tablets) from Mesopotamia – 2nd–1st Millennium BC. София 2016, bolgár nyelven. Az amulettként újrafelhasznált plakettek vizsgálatához lásd N. P. Heeszel: Amulette und 'Amulettform': Zum Zusammenhang von Form, Funktion und Text von Amuletten im Alten Mesopotamien. In: Erscheinungsformen und Handhabungen Heiliger Schriften. Eds. J. F. Quack – D. C. Luft. Berlin – München – Boston 2014. 53–77 skk., illetve Bácskay A.: The Lamaštu amulet BM 120388. CDLN 4 (2016) (<https://cdli.ucla.edu/pubs/cdln/php/indexyear.php?year=2016>)

² A kötethez kapcsolódó további recenziókról lásd S. Panayotov: Review to Farber Lamaštu. Bulletin of School of Oriental and African Studies 78 (2015) 599–600 skk; U. Steinert: Review to Farber Lamaštu. Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 106 (2016) 240–251 skk.

³ Vö. W. Farber: Schlaf, Kindchen, Schlaf!: Mesopotamische Baby-Beschwörungen und -Rituale (Mesopotamian Civilizations 2). Winona Lake, Indiana 1989 és W. Farber: Magic at the Cradle. Babylonian and Assyrian Lullabies. Anthropos 85 (1990) 139–148, illetve K. van der Toorn: Magic at the Cradle: A Reassessment. In: Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretative Perspectives (Ancient Magic and Divination 1). Eds. K. van der Toorn – T. Abusch. Groningen 1999. 139–147.

E tulajdonságok megléte számos filológiai és ikonográfiai témájú munka elkészítését hívta életre, melyek különböző szempontok szerint tettek kísérletet a démon alakjával foglalkozó írott és tárgyi források vizsgálatára, ezáltal Lamaštu vallástörténeti szerepének minél pontosabb feltérképezésére.⁴ A tárgyalt korpusz emellett hozzájárul a démon a szerző által korábban felvázolt „kriminalisztikai profiljának”⁵ további élesítéséhez is,⁶ melyen keresztül a mezopotámiai vallásos gondolkodás működési struktúráinak megismerésével együtt mélyebb betekintést nyerhetünk az ókori ember életeseeményeit jelentősen befolyásoló hétköznapi félelmek világába.

A könyv szerkezetét tekintve a bevezető fejezetek (előszó, Lamaštu portéjának bemutatása) és a kiegészítő, illetve függelékfejezetek (Lamaštu-szövegekhez kapcsolódó különböző szöszedetek, felhasznált szakirodalom, betűrendes tárgymutatók, a táblák vonalrajzokkal és fényképekkel ellátott tárgykatalógusa) mellett a szövegkorpusz bemutatásával foglalkozó négy nagy tematikus egységre, tulajdonképpen főfejezetre oszlik (Lamaštu-szövegek kronologikus áttekintése, a szövegek jelenlegi kutatástörténeti áttekintése, különböző írásos források taglalása, szövegek tudományos átírása és fordítása). A nagyobb tematikus egységeken és a függelékfejezeteken belül a többszintű tagolódás szerint további alfejezetekkel találkozunk, melyek részletes bemutatása a vonatkozó oldalszámokkal együtt a későbbiekben kerül kifejtésre.

A tudományos munkához képest szokatlanul személyes és rokonszenves hangvételű előszóból pontos képet kapunk a mű születésének háttéréről. Többek között meg tudhatjuk, hogy a munka megírásának ötlete lehetséges disszertációs témaként először 1969-ben vetődött fel, ám végül nem ebben a formában valósult meg, mivel az említett időszakban Franz Köcher már elkezdett dolgozni a korpusz összeállításán. Ennek ellenére Farber érdeklődése a téma iránt a későbbiekben is lankadatlan maradt, és rengeteg időt töltött a szövegek tanulmányozásával, ami végül tökéletesen egyértelművé tette Köcher számára, hogy ő lesz az a kutató, akinek átadhatja a monográfia befejezésének jogát, melynek a szerző végül eleget is tett.

⁴ F. A. M. Wiggermann: Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile. In: *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*. Eds. M. Stol – F. A. M. Wiggermann. Groningen 2000. 217–252, illetve N. P. Heeßel: Pazuzu. Archäologische und philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon. (*Ancient Magic and Divination* 4) Leiden – Boston – Köln 2002; N. P. Heeßel: Evil against Evil: The Demon Pazuzu. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* 77 (2011) 357–368. A Lamaštu-amulettek régészeti és ikonográfiai vizsgálatáról lásd E. Göttling: *Lamaštu – Ikonographie einer altorientalischen Dämonin*. (MA Thesis, unpubl. 2009); E. Göttling: *Exportschlager Dämon? Zur Verbreitung altorientalischer Lamaštu-Amulette*. In: *Exportschlager – Kultureller Austausch, wirtschaftliche Beziehungen und transnationale Entwicklungen in der antiken Welt*. Eds. J. Göbel – T. Zech. München 2011. 437–456; E. Göttling: *Lamashtu (előkészületben)*; *Iconography of Deities and Demons in the Ancient Near East (IDD)*. Eds. J. Egger – C. Uehlinger. Fribourg, 2018. (http://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/lemmata_a_h.php). A Lamaštu-amulettek és -ráolvasások a mágikus-orvosi szöveggyűjtemény tükrében történő vizsgálatáról lásd Bácskay A.: *Lamaštu-ráolvasások és -amulettek az ókori Mezopotámiában*. *Világtörténet* 7 (2017) 193–214, illetve Bácskay A.: *The 34th Extract of the UGU Series from Babylon: An Edition of the Tablet BM35512*. In: *Mesopotamian Medicine and Magic: Studies in Honor of Markham J. Geller (Ancient Magic and Divination 14)*. Eds. S. V. Panayotov – L. Vacín. Leiden – Boston 2018. 93–115.

⁵ A kriminalisztikai jellegre a szerző egy humoros illusztrációval tárgyalt munkájában maga is reflektál (6 sk).

⁶ W. Farber: *Lamaštu*. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie (RIA)* 6 (1980–1983) 439–446.

Többek között a hosszú időtávlatok érzékeltetik igazán, hogy a korpuszsal kapcsolatos folyamatok munka tulajdonképpen meghatározta Farber életének jelentős részét. Dacára annak, hogy ebben a vállalkozásban rengetegen részt vettek, a szerző – saját tanáraitól és diákjaitól kezdve egészen a kutatásban közreműködő különböző tudományos intézeteken át természetesen a kollégáikig bezárólag – senkinek sem mulaszt el köszönetet mondani. A könyvet ezen túl feleségének, Gertrud Farbernek („saját kedvenc Lamaštujának”) ajánlja (xi–xiii).

A mű elkészítését tekintve a szerző tulajdonképpen átvéve a szellemi stafétabotot, Köcher korábbi kutatásainak nyomdokain halad (43 sk.). Közvetlenül az előszót követő bevezető fejezetben Lamaštu személyiségének összefoglaló portróját rajzolja meg (1–6).

Az első nagyobb tematikus egység kronologikus rendben halad végig a Lamaštu-szövegek történetén (7–38), a lehetséges datálhatóság és a proveniencia feltüntetésével végezve el a revíziót, mindezt a bőven lábjegyzetelt korábbi feldolgozásokkal, fordításokkal és publikációkkal egészíti ki. A főfejezet két nagyobb fejezetegységre oszlik. Az időhorizont egészen a legkorábbi, Kr. e. III. és II. évezredbeli sumer, akkád (óasszír, óbabilóni periódus), illetve a közép-babilóni időszakból származó szövegektől kezdve (7–16) az I. évezred kanonikus sorozatainak keresztül egészen a nem kanonikus szövegpárhuzamokig, adaptációkig és az egyéb kiegészítő jellegű vagy a szöveg-hagyományon ugyan kívül eső, de ahhoz köthető rituálékig, illetve az azonosítatlan töredékekig terjed (16–38).

A szerző a szerkesztésbeli cezúrát a két alfejezet között az Kr. e. I. évezrednél húzza meg, mely fontos kilométerkő a szövegek tekintetében, hiszen itt születik meg a Lamaštu-ráolvasások első korabeli kanonikus gyűjteménye. Az utóbbi alfejezet ennek megfelelően további három részfejezetre oszlik (a kanonikus Lamaštu-sorozat bemutatása, további standard babilóni Lamaštu-ráolvasások és rituálék, azonosítatlan töredékek).

Az első részfejezet alapján talán nem túlzás kijelentenünk, hogy az I. évezredben kanonizált Lamaštu-ráolvasás-gyűjtemény szövegeinek feldolgozása adja meg az értekezés képzeletbeli tengelyét, melynek során az egyes kéziratok eltérő szövegvariánsait feldolgozva tesz kísérletet a (teljes) sorozat átfogó rekonstruálására. Az ókori szöveg-hagyomány a szövegek (és a hozzájuk kapcsolódó rituálék) szerkesztését és felépítését illetően, különböző földrajzi területekhez kapcsolódóan két fő recenziótípust különböztet meg: az időben korábbra keltezhető, ún. *tuppu*-recenziót (AsszírIA és Babilónia), illetve a későbbi ún. *pirsu*- (Ninive és Sultantepe) recenziót (17–22). Harmadik típusként a szerző fontosnak tartja az egyébként egyetlen agyagtáblán megjelenő, kanonikus ráolvasássorozatot hordozó ún. *Ni/Si*-recenzió (Nippur, Sippar) megkülönböztetését. A külön típusba sorolást az indokolja, hogy a tábla fennmaradt szövegrészei nehezen összeegyeztethetőek a már ismert két korábbi típusal (22–24, illetve 49. lábjegyzet).⁷

⁷ A szerző felismerése, hogy a két töredéket jelölő, *Ni* és *Si* sziglumok különböző múzeumi azonosító számaik ellenére valószínűleg ugyanazon agyagtábla részei voltak. Továbbá valószínűsíthető, hogy a sziglumok egymással felcserélt használata miatt a szövegtöredékek elnevezése is problémás (*Ni*=Ninive [?], *Ni*=Sippar[?]).

A kanonikus sorozat tábláin található kolofonok rövid kitérője után (25–26) a fenti recenziókon kívül eső egyéb lehetséges kivételeket és a kanonikus sorozatból származó szövegrészek adaptációit ismerhetjük meg (lásd kanonikus szövegek felhasználása más rituálékban), illetve olyan tárgytípusokat is, melyek a szövegek hordozóiként szintén a kanonikus gyűjteményhez kapcsolhatóak (lásd iskolai táblák, Lamaštu-amulettek) (26–34).

A második részfejezetben olyan különböző standard babilóni Lamaštu-ráolvasásokról és rituálékról olvashatunk, amelyek kapcsolódnak a sorozathoz, de nem képezik részét a kanonikus gyűjteménynek (34–38). Az utolsó részfejezet megemlíti három, Nínivéből származó szövegtöredéket, melyek korpuszhoz történő kapcsolása töredékes állapotukból kifolyólag jelenleg bizonytalan (38 sk.).

A második főfejezet ismerteti a téma egészen a XIX. századig visszanyúló kutatástörténetének jelentős mérföldköveit – a Lamaštu-amulettekkel kezdve egészen az első szövegek kiadásáig és Köcher 1948-as disszertációjáig⁸ bezárólag a korábbi szövegkiadások háttéréről nyújt rövidebb lélegzetű kronológiai összefoglalót (39–44).

Az egyes írásos források (szövegek) áttekintésére a harmadik főfejezet részletes, korábbi publikációs adatokkal, múzeumi leltári számokkal és kommentárokkal gazdagított összefoglalója nyújt lehetőséget, melyből tájékozódhatunk a könyvben vizsgált passzusok különböző agyagtáblákon történő fellelhetőségéről, az adott recenzió típusáról, illetve a szöveg provenienciájáról is (45–66). A szerző az egyes szövegeket a múzeumi leltári és a különböző egyéb azonosító számok helyett néhány kezdőbetűből (és/vagy számból) álló, monogram-elven működő egyedi elnevezésekkel (ún. *sziglum*) különbözteti meg, mellyel szubjektív, logikus és könnyebb keresést elősegítő szisztémát állít fel.⁹

A forrásanyag taglalását három részfejezetre tagolja, melyek körvonalai követik a korábbi fejezetekben lefektetett tagolást (I. rész: a kanonikus Lamaštu-ráolvasássorozatok példái és párhuzamai, II. rész: nem kanonikus Lamaštu-ráolvasások és rituálék, III. rész: a korpuszhoz lehetségesen kapcsolható azonosítatlan töredékek) (45–52).

A szöveghordozó és a hozzá tartozó információhalmazban való tájékozódást a fejezet végén található táblázatok segítik. Elsőként az egyes szövegek előzetes publikációjának táblázatba szedése következik (I. táblázat). Az egyes szövegeket minden esetben *sziglum*-mal jelöli, és az adott agyagtáblán szereplő, beazonosított szöveggel együtt szerepelteti.

A következőben a szöveghordozó műtárgyak múzeumi leltári és ásatási azonosítószámait tartalmazó, illetve a hozzájuk tartozó, korábban megjelent publikációkkal vagy fotókkal ellátott táblázatát tanulmányozhatjuk (II. táblázat), mely a CDLI (Cuneiform

⁸ F. Köcher: *Beschwörungen gegen die Dämonin Lamaštu*. (PhD Dissertation, Universität Berlin) Berlin 1949.

⁹ A nem kanonikus szövegek (II. rész, 259–313), illetve a töredékek (III. rész, 339–342) kijetésbeli átírásánál és fordításánál a szövegre utaló *sziglum* rövid, a szöveg tartalmára utaló címmel egészül ki.

Digital Library Initiative) online adatbázisában való keresést segíti,¹⁰ megkönnyítve ezzel a további információszerzést.

Ezt követi a kanonikus Lam. I–II és a Lam. III ráolvasássorozatok közti párhuzamok tárgyalása, a különböző rituálék és bevezető formulák táblázatos összegzése (III. táblázat), melyet végül egy praktikus szövegmutató tartalomjegyzék foglal keretbe. Ennek segítségével a *sziglum*mal jelölt szövegtípusok transliterációira, transzkripcióira és fordításaira oldalszámok szerint is rá tudunk keresni a kötetben (IV. táblázat).¹¹

A könyv legterjedelmesebb tematikus egysége (szubjektív számolásunk szerinti negyedik főfejezete), azaz a szövegkorpusz prezentálása tulajdonképpen ez után a hosszúra nyúlt bevezető után következik. Az egészen rövid verbális jelmagyarázatot követően a fejezet visszatér a korábban felállított tematikai sorrendhez: I. rész: a kanonikus Lamaštu-ráolvasássorozat példái és párhuzamai, II. rész: nem kanonikus Lamaštu-ráolvasások és rituálék, III. rész: a korpuszhoz lehetségesen kapcsolható azonosítatlan töredékek (67–342).

A fenti részek mindegyike azonos szerkesztési elv alapján épül fel. A *sziglum*okkal megkülönböztetett szövegek elsőként ún. transliterációs (az ékírásos jelek tudományos konvenciók szerinti átírása) formában kerülnek közlésre. Az ékírásos táblák átírása partitúra-formátumban kerül közlésre, melynek célja, hogy az adott szöveget verbális eszközökkel a lehető legpontosabban megjeleníthesse, illetve valamennyi kézirátát prezentálhassa. Az eredeti szöveg minden egyes sora sorszámot kap, mely a különböző fordítási fázisok könnyebb összepárosítását segíti az ékírásos szövegekre jellemző többlépcsős fordítási folyamatban. A tudományos átírás emellett különböző megjelölések alkalmazásával többletinformációkat is közöl (például a jelszerűlések, hiányzó szavak és szakaszok, illetve a szavak nemének feltüntetésével, sumer és akkád szavak, nyelvtani információk hozzáadásával stb.), amivel a szöveg eredeti fizikai formáját igyekszik rekonstruálni. Ezt követi a szöveg transzkripciója (kiejtés szerinti átírása) és fordítva, végül az adott szövegtípusokhoz kapcsolódó kommentárok. Az ékírásos szövegek kiejtés szerinti átírása és fordítása során a szerző a következő szerkesztési gyakorlatot követi: a páros oldalakon az előbbit, a páratlan oldalakon pedig az utóbbit tünteti fel. Ezzel a könyv szerkesztésére alapvetően is jellemző, logikusan átgondolt megoldással az egyes sorok átírásai és fordításai lapozás nélkül párosíthatóak össze.

Az egyes részek több lépcsőből álló fordításához kapcsolódó kommentárok is beilleszkednek a fentiekben taglalt szerkesztési elvbe.¹² A verbális jelmagyarázat szabályainak és elveinek rövid ismertetése után az adott szövegrész fordításához kapcsolódó információk (korábbi fordításokhoz, szövegvariációkhoz, egyes szavakhoz és kifejezé-

¹⁰ Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI): nemzetközi projekt eredményeként létrejött online adatbázis, melynek kialakításában több neves múzeum, egyetem és kutatóintézmény vesz részt. A nyilvánosan hozzáférhető digitális könyvtárban közel 500 ezer ékírásos tábla szövege és fotója található meg (<http://cdli.ucla.edu/>).

¹¹ Részletesen I. tábla: 53–56, II. tábla: 57–63, III. tábla: 64–65, IV. tábla: 66.

¹² I. rész (196–258), II. rész (314–338), III. rész (342 sk.).

sekhez tartozó magyarázatok, megjegyzések stb.) felsorolása következik (196 sk.),¹³ melyek a hozzájuk tartozó részletes elemzéssel együtt az eredeti szöveg beszámozott sorai alapján haladva összesített formában, lényegében terjedelmes végjegyzetként kerülnek közlésre.

A könyvet lezáró szöszedetben a kurrens szöveghelyeket és oldalszámokat is felüntető listát találunk (343–363), melyek a könyvben szereplő szövegekben előforduló szavakat, kifejezéseket tartalmazó akkád szótárral, a különböző transzcendens és világi szereplők, istenségek és démonok, illetve személyek, élőlények, végül a vonatkozó földrajzi helyek névsorával járulnak hozzá a jobb kereshetőség megteremtéséhez. A terjedelmes bibliográfia (364–375)¹⁴ után néhány oldalas általános tárgymutató (index) következik (377–380), kiegészítve sumer szavak és logogramok, illetve a könyvben taglalt egyéb (például kommentárokból megjelenő párhuzamként, összehasonlításként idézett szövegek) jegyzékével, melyet az utolsó fejezetben a vizsgált tárgyi emlékek (agyagtáblák, amulettek) többségében kézírásos, vonalrajzolt másolatait és néhol fotóit tartalmazó táblák foglalnak keretbe (382–472).

Összefoglalva a fentieket, a mű logikus szerkesztésére teljes mértékben jellemző, hogy a könyvhasználatot segítő, többször felidézett jelmagyarázatok, megjegyzések, illetve összefoglaló táblázatok olyan pontos iránytűként funkcionálnak a korpuszban, mely az olvasót a számos szövegtípus alkotta, elsőre bonyolultnak tűnő textuális labirintusban nem hagyja eltévedni.

Néhány szóban kitérve a mű fizikai megjelenésére, a nagyalakú formátum, az optimális és szolid kivitelezésű betűtípusok szintén pozitívan járulnak hozzá a könyv olvashatóságához és esztétikai minőségéhez. Emellett külön előnyként emelhető ki, hogy a szerző nagyon élvezetes stílusban ír, mely azonban a mű egyetlen pontján sem válik a tartalom rovására. Ezenkívül a laikus olvasó számára is teljesen érthetően használja a szaknyelvet, jól átláthatóan és logikusan halad a szövegelemzésben, mellyel világosan rajzolja ki a számos szövegváltozat közötti különbségeket és párhuzamokat. A közel fél évszázados filológiai kutatómunka a revidált fordításoknak köszönhetően olyan friss és releváns eredményeket tartalmazó, jól megszerkesztett kötetet eredményezett, mely Lamaštu karakterének mélyebb árnyalásán keresztül szilárd alapként járul hozzá a korabeli mágikus gondolkodás mechanikájának mélyebb megértéséhez, és ezzel együtt jó ideig vitathatatlanul mérföldkönek számít majd a témával foglalkozó további filológiai és vallástörténeti jellegű kutatások terén.

Roboz Erika

¹³ Az alapelvek a II. részben taglalt szövegcsoporthoz tartozó kommentárnál ismételten megjelennek, ami külön hivatkozás nélkül a III. részben taglalt három töredékhez kapcsolódó rövid kommentárra is érvényes.

¹⁴ A felhasznált irodalomjegyzék felépítése szerző, évszám, kiadvány szerint alfabetikus sorrendben történik.

Pataki Elvira: *TETTIX. A tücsök mint szakrális-poétikai szimbólum az ókori görög irodalomban* (Apollo Könyvtár 33). Budapest, Szent István Társulat, 2013.

„A babérjain ül.” „Egy fecske nem csinál nyarat.” „Savanyú a szőlő.” Ezek a szólásaink mind olyan növényi vagy állati szimbólum használatán alapulnak, amely szimbólumok az ókortól kezdve az európai gondolkodás részeivé váltak. De mit szimbolizál számunkra a tücsök? Pozitív, vagy negatív gondolatokat ébreszt bennünk a tücsök motívuma, ha szépirodalmi olvasmányainkban találkozunk vele? És vajon mást jelentett-e az antik görögök számára, mint az ő kultúrájukból kinövő modern európaiaknak? Egyáltalán érdemes-e a parányi állatra mint szimbólumra tekinteni az ókori görög irodalomban?

A Pataki Elvira kutatásainak eredményeként megszületett doktori disszertáció (2001), s az abból könyvvé átdolgozott kötet már terjedelmével (433 oldal) is azt mutatja, hogy a *tettix* nem csupán a görög hétköznapi állandó kísérője, hanem a görög irodalomban is folyton felbukkan – fontos vagy kevésbé fontos szerepekben –, hogy az évszázadok során változó, gazdagodó jelentéstartalommal rendelkező motívummá váljék.

A könyv kiindulópontjával éppen ez a felismerés szolgál: a tücsök sokkal többször szerepel az ókori görög irodalom valamennyi műfajában, mint azt várhatnánk az állat kicsisnyége, elsősre jelentéktelennek tűnő mivolta alapján. Pataki Elvira ezt a felismerést bontja ki szisztematikus, alapos és az egész görög irodalmat átfogó kutatással, hogy bemutassa, miként változott, alakult a tücsökmotívum jelentése az archaikus költeményektől egészen a késő császárkori pogány és keresztény szerzők műveig. Az „egész görög irodalmat átfogó kutatás” talán túlzónak vagy lehetetlen vállalkozásnak tűnhetnék, ha a szerző nem követné következetes szigorúsággal a *tettix* szerepét vizsgáló szempontot úgy, hogy az elemzés mégsem válik unalmas felsorolássá, a tücsököt szerepeltető irodalmi tételek listájává. Ellenkezőleg, az adott korszellemet és az irodalmi alkotások háttérét – a megértést segítő – Pataki minden esetben röviden felvázolja, ám a rovar motívumára koncentrálna, s ezzel izgalmas elemzést nyújtja a tücsök irodalmi korszakoként és szerzőkként változó szimbolikájának.

Mint hogy a tücsök szinte minden fontos ókori szerző művében előfordul, az olvasó a monográfiára egyfajta görög irodalomtörténeti összefoglalásként is tekinthet, már csak azért is, mert Pataki a rovar motívumán keresztül sokszor világosan láttatja az egyes ókori szerzők egymásra hatását, hatástörténetét. A tücsök-vizsgálat jogosságát erősíti, hogy rajta keresztül a kutató számos esetben kínál az adott szöveghelyekhez új, az eddigi értelmezéseket bővítő, gazdagító vagy éppen azoktól eltérő, velük szembeálló megoldásokat.

A tücsökmotívum történetét hét fejezetbe rendezve követhetjük végig, melyek metszéspontját a későbbiekben felmérhetetlen hatású platóni *tettix*-ábrázolással foglalkozó VI. fejezet, illetve a motívum rétegeit, jelentéseit már jól ismerő és azokat tudatosan alakító hellénizmus kori költészetet tárgyaló VII. fejezet alkotja. Ami a korábbi korok tücsökképét illeti, a III–IV. fejezetek a rovarnak az archaikus epikában és lírában való megjelenését, illetve a korai mítoszokat ismertetik, míg az V. fejezet a *tettix* szín-

padi szerepeit mutatja be. A két utolsó fejezet a császárkori irodalmat már főként abból a szempontból vizsgálja, hogy hogyan viszonyultak a kor szerzői a motívum korábbi elemeihez, különös tekintettel a *Phaidros*ban ábrázolt múzsai lényképhez. Minthogy e későbbi korokban új elemekkel a tücsök motívumát már ritkán bővítették, az elemzés érdekességét az adja, hogy végigkövethetjük, a szerzők a motívum mely jelentéseit vették át, használták fel saját műveikben, s hogyan vesztette el a szimbólum egyre több rétegét, jelentését, s vált kiüresedett képpé, majd – ahogyan a X. fejezet példáiban láthatjuk – teljesen mellőzött állattá a latin irodalomban.

Az irodalomtörténeti áttekintéssel Pataki – ahogyan az Előszóban a kötet céljaként megjelöli – erre az európai kultúrában egyedülálló, „tücsökkedvelésre” (8), a szimbólum felvirágzására és hanyatlására keresi és találja meg a magyarázatot. Az Előszóban emellett a kutató röviden kijelöli a vizsgálat időbeli és műfaji kereteit, illetve tudományterületi határait. A módszertan szempontjából fontos, hogy Pataki már előzetesen figyelmeztet, hogy a szövegek elemzésekor az olvasati problémákat kevésbé tárgyalja.

A mintegy 35 oldalt felölelő *Generalia* fejezetben számos olyan fogalmat, a tücsökkel kapcsolatos görög képzetet bevezet, amelyek a később bemutatandó irodalmi szövegek elemzésében alapvető szerepet játszanak. A fejezet elején a szerző a *tettix* rendszertani besorolását kívánja meghatározni, vizsgálva az állatot leíró terminusokat és az életmódjára vonatkozó ismereteket (hangadási technika, szaporodás, élettér, élelemszerzés), végül azonban arra a következtetésre jut, hogy a rovar pontos identifikációja nem egyértelmű, de, mivel az ókori szövegek írói maguk sem törekedtek erre, nem is szükséges. A tücsök ezekben a szövegekben elsősorban szimbólumként értendő: a zeneiség és egyfajta esztétikai-költői minőség jelképeként. A következőkben a kutató az ókori elképzeléseket párhuzamba állítja az állat viselkedésére vonatkozó mai ismereteinkkel, az utóbbiakkal mintegy magyarázva is az előbbieket. A kifejlett állat földből való „születése” és vedlése érthetővé teszi például, hogy a tücsök a spontán, autochthon keletkezést vagy a halhatatlanságot tudja megjeleníteni a görögségnek. Ugyanígy, az állat táplálkozására, kiválasztására, életterére és zeneiségére vonatkozó megfigyelésekből (akár valóság, akár tévesek) levezethetők olyan, a tücsökkel kapcsolatos szimbolikus elemek, mint a harmatevés vagy táplálékmentesség, aszkézis, költőiség, isteni védettség és ihletettség. Az ókori képzetek ismertetése során a szerző külön tárgyalja a pythagoreus tradíciót, illetve, hogy a rovar mely vonásait hangsúlyozza az athéni ideológia (például földből születettség, öregség, aranykor). A fejezet zárásaként Pataki párhuzamot von a *tettix* és egy másik, a görögség számára költőiséget szimbolizáló rovar, a méh között, hogy a *synkrisis* eredményeként megállapítsa, hogy a tücsök is teljes joggal a költészetmetaforák sorába állítható. Noha a fejezet ily módon összefüggéseiben vázolja a motívum főbb jellegzetességeit, a könnyebb követhetőség érdekében érdemes lett volna alfejezetekre tagolni az így kissé sűrű, szerkezetében kevésbé átlátható bevezetőt.

A tücsök szerepét a görög epikában tárgyaló fejezet (49–83) egy rövid kitekintéssel kezdődik a görög természetleírásokra, illetve arra vonatkozóan, hogy ezekben a tájleírásokban miként jelenik meg a *tettix*. Azt, hogy ez az alfejezet nem a *Generalia* része, magyarázza, hogy a korábbi, a *tettixet* csupán a *locus amoenus* toposz-szereplőjeként te-

kintő szakirodalommal szemben Pataki itt újra megfogalmazza tézisé, miszerint a rovar sokkal gazdagabb szimbolikával rendelkezik a görög irodalomban. A szerző ezek után rátér a konkrét szöveghelyek vizsgálatára, kezdve a legkorábbi forrásokkal, az *Íliásszal* és az Aphrodité-himnusszal. Noha már a vizsgálat elején felmerül a kérdés, vajon tekinthetünk-e a *tettix*-re már ezekben a korai irodalmi alkotásokban kifejtett szimbólumként, a következőkben elemzett, a trójai véneket a *teichoskopia*-jelenetben tücskökhöz hasonlító *Íliás*-részlet és az Aphrodité-himnuszban leírt Tithónos-mítosz zárása nem hagy kétséget a *tettix* metaforikus használata felől, amely elsősorban a korai öregségkép fontos összetevője. A kutató ennek megfelelően, miután a tücsök enigmatikus „lilios” jelzőjét egy új felvetéssel Helené megfoghatatlan szépségével állítja párhuzamba, hosszabban időzik az epikus öregségkép ismertetésénél. Az Aphrodité-himnusszal, főként annak befejező soraival foglalkozó részben Pataki először bemutatja a mítosz modern elemzéseit, majd éppen a *tettix*-nek mint zenei szimbólumnak a felismerésével tud újabb értelmezést nyújtani, ahol a himnusz keretét alkotó Anchisés és Tithónos alakját a zenei utalások is összekötik.

A hésiiodosi és pseudo-hésiiodosi *tettix*-ábrázolások kapcsán érdekesség a homérosi és hésiiodosi természetfelfogás szembeállítása, majd az *Erga* és az *Aspis* nyárleírásainak (és bennük a *tettix* szerepének) az egybevetése. Az epika-fejezet utolsó részét az ókori mesegyűjteményekben és a *Vita Aesop*iban szereplő *tettix*-helyek elemzése alkotja. Rövid műfajelméleti bevezető után a tücsök-hangya mese bemutatása következik. A mese modern értelmezései itt néhol keverednek a generikus jegyek ismertetésével, így nehezítve kissé az elemzés követhetőségét, a folyamat azonban, hogy hogyan alakult át az aesopusi *tettix* pozitív ábrázolása a modern mesék lusta tücsökalakjává, világosan megérthető Pataki elemzéséből, különösen, ha figyelembe vesszük a *scholé*, a szabadidő értékelésének a kutató által felvázolt történeti-filozófiai változását.

A *tettix* megjelenése az archaikus lírában, amit a negyedik fejezet (84–142) taglal, a rovarnak a költővel való azonosításával, az önreflexió megjelenésével válik érdekessé, ahogyan azt a kutató a fejezet bevezetőjében hangsúlyozza. A narratológiai kérdés – vajon a sg. 1. személyű kijelentésekkel a költő magára utal-e – már az első vizsgált szerző, Archilochos kapcsán felvetődik, de a *tettix* kialakuló szimbolikáját figyelembe véve (öszönös éneklés, jogos önvédelem) a tücsök mint önreflexív metafora láthatóan illik a parosi költő poéziséhez. A lukianosi Archilochos-idézet elemzésének hiányossága, hogy a Lykambésre és az életrajzi hagyományra tett utalás ehelyütt (88) kifejtés nélkül marad, s így az Archilochos-hagyományt kevésbé ismerők számára az utalás nem feltétlenül érthető. A tücsök~költő megfeleltetés elfogadásával a kutató egyszersmind a 23. fragmentum értelmezése kapcsán is állást foglal: a töredékben megjelenő hangya a mesebeli hangya-tücsök ellentétnek megfelelően nem értelmezhető a költő önreflexiójaként. Pataki bővebben tárgyalja a költő személye körül kialakult kultuszt és a sírhegyére vonatkozó hagyományt, hogy ezek alapján még inkább alátámassza a *tettix* mint az isteni gondviselés által védett költőkép jelenlétét Archilochosnál. Az alkaiosi *tettix*-helyek között az elsőben (347 a) a tücsök a nyár veszélyeire (kiszáradás) figyelmezteti az embert, egyszersmind a zeneiséget is képviseli. Hasonló szimbolikával rendelkezik a

rovar az Apollón-himnuszban, míg a vitatott szerzőségű 347 b jelzésű töredékben egy új esztétikai minőséghez köthető az alakja: a melos-költészet bájához. A lesbosi költészetet tárgyaló alfejezet utolsó szemelvénye az *új Sapphó*, amelyben a tithónosi öregség, a megújulás és a zeneiség motívumai együttesen arra mutatnak a kutató szerint, hogy a költőnő a versben a test halandóságát a művészi életmű halhatatlanságával szembeállító, reményteli hangot üt meg. A simonidési szöveghelyek töredékessége miatt a szimbólum értelmezése nehézkessé válik, ám a zeneiség és ihletettségek motívumai itt is megjelennek. Az egyetlen pratinasi tücsök-utalás a zeneiség kontextusát árnyalja, amennyiben itt a rovar szűkebb zenei stílust (dór, régi) is képviselhet.

A fejezet következő részében Pataki egy Stésichorossal kapcsolatos hagyományt tárgyal, illetve bemutatja a rovar jelentős szerepét a lokrisi halottkultuszban. A régészeti leletekkel és az időben jóval későbbi születésű sírfeliratokkal foglalkozó alfejezet így inkább egy lokális hagyományt ismertető kitérőnek tekinthető. A szintén későbbi forrásokból ismert, de eredetét tekintve az archaikus korra datálható Eunomos-mítosz vizsgálata zárja a líra-fejezetet. A kutató bemutatja a *tettix*nek fontos szerepet szánó mítosz változatait és későbbi feldolgozásait, majd a „védő és bosszúálló istenség” motívumát felismerve a mítoszban újabb értelmezését nyújtja annak. Végül, a Generáliában felvázolt pythagoreus hagyomány és a lokrisi énekes mítoszának közös elemeit feltérképezve Pataki felfejti a rovar alakját körbeölelő szimbólumrendszert.

A drámabeli *tettix* figuráját mutatja be az V. fejezet (143–156), amelynek rögtön az elején értesülünk arról, hogy a rovar, a hozzá hasonló apró állatokkal együtt, a tragédiában nem, csupán a komédiában bukkan fel. A fejezet nagy részét kitevő aristophanési szöveghelyek elemzését Pataki a drámaíró változó vidékképének, természetfelfogásának bemutatásával kezdi, illetve előrevetíti, hogy a rovar alakja Aristophanésnél többnyire valamilyen zenei stílust vagy a nyári tájat jelképező, néhol pedig éppen a darabot strukturáló, a jeleneteket összekapcsoló elemnek tekinthető. A *Felhők*, a *Béke* és a *Madarak* tücsköt szerepeltető szemelvényeinek bemutatása során a kutató rámutat a *tettix* alakját már meghatározó, hagyományossá váló motívumokra, s az ezeket átalakító aristophanési újításokra, s ezzel a módszerrel több esetben a jelenetek új, plauzibilis értelmezését tudja nyújtani. A *Felhők*ben szereplő tücsökhasonlatnak például nemcsak a rovar zeneisége adja az alapját, hanem, ahogyan Pataki felveti, az étrendjére (harmatot vagy semmit sem eszik) vonatkozó elképzelések is, míg a *Madarak*ban az első látásra csupán a nyári táj kellékeként felbukkanó tücsök alakja valójában fontos értékeket szimbolizál. Érdemes a szerző megfogalmazását idézni (154): „a *Madarak tettixe* a válságba jutott athéni társadalom és *Felhők*kakukkvára ideálisnak semmiképp nem tekinthető, az emberekéhez hasonlóan erőszakra és anyagiasságra épülő, esztétikumot nélkülöző államával szemben ártalmatlan, tiszta múzsai világot jelenít meg.” Noha a középkomédia szerzőitől nem sok maradt fenn számunkra, Pataki kutatásai alapján elmondható, hogy a *tettix* a későbbi darabokban a női fecsegés, illetve a (pythagoreus) filozófus igénytelenségének parodizálását szolgálja.

A platóni tücsökmotívum bemutatása alig több mint 20 oldalt tesz ki (157–181), a fejezet mégis a könyv tengelyének tekinthető. Egyrészt, a dialógusok szerzője, aho-

gyan Pataki a bevezető bekezdésben kiemeli, a *tettix* megformálásakor a hagyományból tudatosan átvett elemeket új, a rovar jelentőségét növelő motívumokkal ötvözi, s ezzel meghatározza a későbbi irodalom tücsökábrázolásait is. Másrészt, a kutatás módszere, a *tettix*-ábrázolás elemeinek alapos, az előzményeket figyelembe vevő elemzése olyan eredményeket hoz, amelyek új megközelítéseket kínálnak a platóni világgéphez. A fejezet elején Pataki röviden ismerteti a *Lakomában* olvasható *tettix*-hasonlatot (fél-emberek ~ a földet megtermékenyítő tücskök), majd rátér a *Phaidros*t szerkezetileg is meghatározó *tettix*-helyekre. Itt felmerül a kérdés, hogy a három dialógusrészlet, ahol a tücsök szerepel, vajon csak a *locus amoenus* cizellálásának, illetve a mítosz esetében kitérőnek, pihe-nőnek tekinthető, vagy annál sokkal többnek, a dialógus megértését segítő és rejtettebb mondanivalót magában hordozó belső utalásoknak. A kutató egyértelműen az utóbbi mellett foglal állást, és az állítást, miszerint a *tettix* szerepeltetése több egyszerű atmoszférateremtésnél, a következőkben a *Phaidros*ban megjelenő állandó elemek kiemelésével meggyőzően bizonyítja. A rovar a dialógusban a fent és lent szférái közti közvetítőt, illetve a déli melegtől megihletett, a táplálékmentességet akár a filozófusi absztinenciáig vivő lényt képvisel, s ha ehhez hozzáteszük még a szabadidő értelmes eltöltésének képességét, akkor teljesen elfogadhatónak tűnik a szerző azon felvetése, hogy a *tettix* a sókratészi magatartás és bölcsélet szimbólumának is tekinthető. Eme átfogó értelmezés után, a fejezet második felében Pataki a korábbi elemzéseket ismerteti, rámutatva azoknak a tücsköt csupán mint veszélyes vagy éppen jelentéktelen, fecsegő rovarként értelmező, egyoldalú mivoltára. A platóni tücsökkép elemzése végén Pataki szépen összeköti a *Symposion*ban megjelenő motívumot a *Phaidros*ban kibontott szimbólummal.

A hellénizmus költészetének szentelt fejezet nyúlik a leghosszabbra (182–271), ám ez nem csupán a szerzőnek a hellénizmus kori irodalomban való jártasságát és semmiképpen sem önkényes választást tükröz, hanem azt, hogy a korszak irodalma kifejezetten gyakran használja a tücsök motívumát. Ahogy a fejezet bevezető soraiban olvashatjuk, ez a rovarhoz való vonzódás jól illik a hellénizmus irodalmának általános jellemzőihez, amelyekről rövid, de velős összefoglalást találunk az első bekezdésben. A *tettix* ezen korszak költészetében gyakran önreflexív vagy metapoétikus képek szereplője, amely képek azonban a modern olvasó számára nehéz terepet jelentenek: ahogy Pataki maga is kiemeli, a metaforák megfejtése sokszor nem magától értetődő. Ehhez még hozzájárul az összefüggések megtalálásának a vágya, amely a modern kutatókat arra ösztönzi, hogy olyan aprólékos utalásokat és irodalmi játékokat is felfedezzenek, amelyek inkább jellemzik saját alaposságukat, ám az ókori szerző esetében ezt a tudatosságot nehéz bizonyítani vagy cáfolni. Ilyen talán a kutatónak azon észrevétele, amellyel Apollónios Rhodios *Argonautikáját* is beemeli az elemzésbe, noha maga a rovar *explicite* nem szerepel az eposzban. A 4. könyvben felbukkanó homérosi jelzők azonban a szerző értelmezése szerint az *Odysseia*-beli szirénekre és az *iliási* liliomhangú tücskökre utalnak.

A konkrétabb *tettix*-helyek bemutatását a kallimachosi *Aitia* elemzése nyitja, amit indokol mind a költőnek a korszakban, mind a metaforikus képnek a kallimachosi költészetben betöltött fontos szerepe. A *Prológus*-részlet után előbb a vers megírásának lehetséges körülményeiről, illetve a szerkezetéről esik szó, majd, miután röviden tárgyalja

a költeményben szereplő egyéb költészetmetaforákat (darvak, csalogány), Pataki rátér a számár-tücsök szembeállításra. Átfogó, szépen követhető elemzést kínál a két állatmotívum értelmezéséhez, kiegészítve azt a saját, a platóni hatást kiemelő észrevételeivel, amelyek alapján a magát a sókratési tücsökkel azonosítani kívánó költő a rovarra úgy tekint, mint a „testivel nem törődő, az elmúlás intermezzója kísérte létezését teljességgel a Múzsáknak szentelő” *musikos anér*ra (203).

A theokritosi bukolya kapcsán azt láthatjuk, hogy az idillek metaforáinak megfeleltetése a modern olvasót nehéz helyzet elé állítja, így Pataki vizsgálatának a nagy részét is a különféle elemzések ismertetése teszi ki, ám a *tettix*-helyek alapos és meggyőző értelmezésével a kutató gyakran a költemények egészét is új megközelítésből tudja vizsgálni. Pataki a motívum összetettségének a bemutatását a kevésbé ismert *tettix*-helyek elemzésével kezdi. Így válik értelmezésében a IV. *idyll* első látásra komikusnak ható tücsök-hasonlata a platóni előzmények bevonásával a pásztorok apológiájává, míg a XVI. *idyll* békedicséretében a magasban éneklő *tettix* toposza alátámasztja a feltételezést, miszerint Theokritos az udvari költészet legitim voltáért emel szót. A dalverseny szituációját leíró idillekben a tücsök sokszor, úgy tűnik, a zenei-esztétikai mérce kifejezőjévé válik, mint az V. *idyll* darázs-tücsök összehasonlításában. Pataki elemzésének az érdeme, hogy míg a Theokritosnál többször megjelenő sáska motívumát a legtöbb értelmezés a *tettix*hez hasonló énekesmetaforának tekinti, ő különválasztja a két rovar metaforikus jelentéseit, és következetesen érvel amellett, hogy „a mitológiai vonatkozásokkal, önálló *aition*nal nem rendelkező *akris* távolról sem tekinthető a szent, profetikusan, halhatatlan *tettix* szinonimájának” (211). Éppen a sáska és a tücsök megkülönböztetésével kínál magyarázatot az V. *idyll locus amoenus*ára – amely az „eszményi táj vulgáris változataként” (212) értelmezhető –, vagy a VII. *idyll* béka-sáska szembeállítására, ahol Símichidas szerény kijelentése mögött (magát békához, ellenfeleit sáskákhoz hasonlítja) a kortárs költészetet a nagy elődökhöz (*tettix*) képest lekicsinylő értékítélet rejlik. A *tettix*nek a *scholé*hoz, illetve a *ponos*hoz való viszonyának az elemzésével Pataki új kontextusba helyezi az I. *idyll* sáscafogót fonó fiújának költészetmetaforáját, ahogyan a VII. *idyll* ellentmondásos nyárleírását is, ahol a szorgos tücskök a költészet megújításáért tevékenykedő költőket szimbolizálnak.

A *tettix*et a legtöbbet szerepeltető ókori műfaj, az epigramma tárgyalása zárja a hellénizmus költészetével foglalkozó fejezetet. A kutató a bevezetőben vázolja, hogy az elemzendő epigrammák hogyan csoportosíthatók, s ezeket a csoportokat veszi aztán sorra, kezdve a sáska-tücsök összehasonlítást lehetővé tevő, leginkább a sírversek műfajába sorolható költeményekkel. Az *akris*t és a *tettix*et szemlátomást egymás szinonimájának tekintő, vagy inkább a hellénisztikus *variatio* követelményeinek megfelelni kívánó sírepigrammák után olyan költemények következnek, amelyek kifejezetten sáskák halálára íródtak. Noha a *tettix*-motívum értelmezéséhez ezek a versek keveset tesznek hozzá, a kutató meglátása szerint az *akris*t sirató epigrammák gyakorisága a *tettix*et szerepeltetőkhez képest kimondatlanul is az utóbbi halhatatlanságáról alkotott elképzelések elterjedtségét jelzi. A sáska más epigrammákban még egyértelműbben a tücsök alá rendelhető, ahogyan az Athéna dárdájára telepedő leónidási tücsök elemzésénél láthat-

jük. Azokban az epigrammákban azonban, amelyek a tücsök halálát éneklük meg, a rovar szinte kivétel nélkül a méltatlan pusztulás (metaforikusan a művészetét) tematikáját hordozzák magukban. A következőkben az epigrammák azon csoportjával találkozunk, ahol a tücsök más élőlényekkel (fecske, pók, madarász) való konfrontációjában szent védettséget élvez. Noha ezekben a gyakran tájleírások részét alkotó verssorokban a tücsökhöz kapcsolható hagyományos elemek (dél, harmativás, ihletettség) rendre megjelennek, a kutató rámutat, hogy ezeknek az elemeknek az alkalmazása egyre automatikusabbá válik, illetve a vallási-mitikus háttérük elhalványodik. Az utolsóként elemzett epigrammákban – így a poseidipposi, a Vággyal küzdő tücsköt leíró versben, illetve az antipatrosi, a józan önkívületében is éneklő tücsköt példaként állító költeményben a rovar kifejezetten metapoétikus jelentést hordoz.

A VIII. fejezet (272–310) a második szofisztika tücsökképét vizsgálja. A platóni *tettix*-motívum összefonódó elemeiből eme császárkori írók mindig csak néhányat – a mondanivalójuknak leginkább megfelelőket – vesznek át, amelyeket Pataki minden esetben alaposan feltár és értelmez. Elemzése nyomán az látható – a megannyi apró részletet figyelmen kívül hagyva –, hogy a tücsök bizonyos művekben az eszme emberét, az askéta bölcsét (Philón), a védettséget élvező filozófust (*Vita Apollinii*) vagy annak paródiáját (Timón), esetleg a tudós szónokot (Dión Chrysostomos) szimbolizálja, míg más szerzők a platóni kontextus erotikus elemeit veszik át és használják fel a tücsök-motívum alkalmazásakor. Ez utóbbi esetekben a hagyományból hol a rovar szenvedélymentessége jelenti az értelmezés kulcsát (mint Plutarchos *Erótikos*ában), hol pedig éppen a saját, tithónosi szerelmét megéneklő (Achilleus Tatiós) vagy a halandókat a földi szerelem boldogságára rávezető vonása (Longos) válik hangsúlyossá. A fejezet utolsó *tettix*-szemelvénye az időhöz nem köthető *Anacreontea* c. 34, amely a maga egyszerűségében listázza szinte az összes *tettix*hez köthető hagyományos elemet, s ha mélyebb mondanivalója nincs is, ahogy Pataki megállapítja, mutatja a rovarmotívum közkedveltségét a magas irodalom körein kívül is.

A monográfia utolsó nagy, a kései császárkor keresztény és pogány szerzőit tárgyaló fejezetében (311–385) a kutató azon példákat veszi sorra, ahol a tücsök motívuma köré épült, összetett görög hagyomány ismerete még megjelenik, ahol a rovar még számos pozitív, példaként állítható tulajdonságot jelképez, ám ahol ez a jelképiség egyre inkább a művelt értelmiség számára válik csupán érthetővé, értelmezhetővé. A korszak alkotói a görög műveltség és a keresztény tanok viszonyát különféle képpen látják, tapasztalják, ezért az előbbiben széles hagyománnyal rendelkező *tettix*-kép elemeit változatosan alkalmazzák. Minthogy a rovar a platóni mítosz nélkül is összetett szimbolikával, többszörös *aition*nal rendelkezik (Tithónos és Eunomos), Platón után pedig még inkább jelképévé válik az eszményi bölcsnek, a görög filozófusnak, nem meglepő, hogy főként a pogány szerzőknél (Himeriosnál, Libaniosnál és a vitatott vallási háttérű Synesiosnál) szimbolizálja a hellén eszméket, a büszkén vállalható klasszikus *paideiát*. Nem kevésbé értékes jelentést hordoz a motívum a keresztény szerzőknél sem, ám míg bizonyos szerzőknél a pogány kultúrából a keresztény mentalitásba átvihető, átvehető értékeket jelképez (Grégorios Nazianzénos, Theodórétos), addig mások tudatosan tö-

rekednek a motívum megváltoztatására, krisztianizálására, elhagyva belőle a tipikusan görög filozófiai elemeket (Clemens Alexandrinus, Basileios, Ióánnés Chrysostomos). A fejezetben a korszak szellemiségét részletesebben bemutató, az egyes szerzők hátterét, a *paideiá*hoz való személyes viszonyát és vallásosságát az olvasóval megismertető értelmezések a *tettix*-helyek alaposabb elemzését teszik lehetővé. Zárásként a motívum kései továbbéléséről olvashatunk (Dioskoros, Theophylaktos Symokattés), ám a X. fejezet (386–394), amely felvázolja a tücsök többnyire negatív megítélését a latin irodalomban, és utal a későbbi európai irodalom elsórt tücsök-helyeire, jól mutatja, hogy a fenti, késő császárkori írások a „tücsökkedvelés” korszakának utolsó példái.

A bibliográfia (395–420) után, a könyv végén név- és tárgymutató teszi lehetővé, hogy az olvasó könnyebben megtalálja a könyvben az ókori szerzőket és műveiket (1. a bővebben tárgyaltaakat kiemelve), az irodalmi, esztétikai, filozófiai, vallási, zenei fogalmakat (2.), a mitológiai alakokat (3.), a földrajzi neveket (4.), és a növény-, illetve állatneveket (5. magyarul és görögül). Ezek közül a 3. és 4. mutatónak kisebb a jelentősége, mivel a könyv csupán a szorosan a tücsökkel kapcsolatos mítoszokat és földrajzi helyeket tárgyalja. A növény- és állatnevek szerinti keresés már jóval több információt tud nyújtani, hiszen a tücsökszimbólum sokszor párhuzamba vonható más, főként költészetmetaforaként vagy önreflexív képként értelmezhető állatokkal (pók, méh, különféle madarak).

A vizsgálat mélységét a szerző irodalmi, esztétikai jártassága és az e körökbe tartozó fogalmak bevonása biztosítja, így a *tettix* motívumán keresztül az olvasó lépten-nyomon szélesítheti a görög kultúrára vonatkozó ismereteit, legyen szó akár a klasszikus athéni ideológiáról, a költői inspirációról és ihletforrásokról, zenei-esztétikai stílusokról, vagy a *locus amoenus* toposz-elemeiről. A kutatás alapjául szolgáló irodalomtörténeti megközelítés, illetve az egyes szerzők hátterének, a művek kultúrtörténeti kontextusának felvázolása arra is alkalmassá teszi a könyvet, hogy az olvasó a segítségével képet alkothasson az adott szerző esztétikai állásfoglalásáról, természetfelfogásáról vagy a művek irodalmi értékéről. A mű legnagyobb értéke azonban mindenképp a *tettix*-szimbólum és az azt befogadó görög kultúra változásainak, folyamatosságának érzékeltetésében rejlik. Miként a motívum jelentőségét minden esetben a korábbi, hagyományos elemekhez való viszonya és a későbbiekre való hatása adja, úgy érdemes Pataki Elvira könyvét is az elejétől a végéig elolvasni.

Szilágyi Laura Menta

John M. Dillon – H. J. Blumenthal (Translation, Introduction, Commentary): *Plotinus: Ennead IV.3–IV.4.29. Problems Concerning the Soul (The Enneads of Plotinus)*. Las Vegas – Zürich – Athén, Parmenides Publishing, 2015.*

Az ismertetett kötet Plótinus hosszú, Porphyrios által három részre tagolt értekezésének, a IV.3–IV.5. [27–29] első tartalmi felének fordítását és kommentárját adja. A részletesebb bemutatás előtt azonban szükséges röviden kitérni megszületésének körülményeire. Mint az az *Előszóból* (13–14) kiderül, eredetileg a plótinosi lélekfilozófia úttörő kutatója, Henry J. Blumenthal dolgozott az értekezés fordításán és kommentálásán, azonban 1998-ban bekövetkezett halála megakadályozta munkája befejezésében. Ezt követően John M. Dillon vette át az addig elkészült részeket, amelyek tartalmazták az értekezés teljes fordítását, valamint számos jegyzetet a IV.3.1–26. és a IV.3.31–IV.2. részekhez. Dillon a fordítást illetően nem mond semmit arról, hogy változtatott-e komolyabban rajta, viszont a jegyzetekről megjegyzi, hogy noha azok mindig a legmagasabb színvonalon mozogtak, mégsem voltak kellőképpen „felhasználóbarátok” („user-friendly”), így azokat át kellett alakítani a jelen sorozatnak megfelelően. Ezen megjegyzés, valamint Blumenthal halála és a jelen kötet megjelenése között eltelt tetemes idő miatt joggal vélhetjük úgy, hogy a kötet, ha nem is teljes egészében Dillon munkája, tartalmában és megfogalmazásában mégis alapvetően az ő szándékait tükrözi. Ez indokolja, hogy miért hivatkozom a következőkben a szerzőpáros helyett csupán Dillonra, recenzióm végén pedig visszatérek arra, hogy vajon Dillon kikre gondolhatott, amikor a kötet használóira célozott.

A jelen fordítás és kommentár annak az elsősorban antik filozófiával foglalkozó Parmenides Publishingnak a sorozatába illeszkedik, mely az *Enneasok* angol fordításait adja ki filozófiai kommentárral (*The Enneads of Plotinus with Philosophical Commentaries*). Noha a kiadó nem tekint vissza olyan komoly múltra, mint más tudományos művek kiadói, mégis érdemes figyelmet fordítani erre a sorozatra, hiszen mind a szerkesztők (John M. Dillon és Andrew Smith), mind az egyes kötetek készítői a vezető kutatók közül kerülnek ki. A kötet a IV.3. első fejezetétől a IV.4. 29. fejezetéig tart. Az értekezés egészének eme szétválasztása talán meglepőnek tűnhet első pillantásra, valójában azonban teljesen indokolt: míg a IV.3.1–IV.4.29. több lélekfilozófiai kérdéskört (*aporiát*) tárgyal, addig a IV.4.30-tól kezdődő rész független ezektől, és kizárólag a kozmikus szimpátiával, valamint az ezzel kapcsolatos filozófiai témákkal foglalkozik.¹ Először Dillonnak és Smithnek a sorozathoz írt bevezetőjét olvashatjuk (1–10), amelyet a sorozat mindegyik darabja tartalmaz. Ezt követi a rövidítések megadása, az előszó a köszönetnyilvánításokkal (11–16), majd az értekezéshez írott bevezető tanulmány (17–40). Az utóbbi

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Az értekezés második felének fordítása és kommentárja a következő: G. M. Gurtler *Sf*: Plotinus: Ennead IV.4.30–45 & IV.5: Problems Concerning the Soul: (The Enneads of Plotinus). Las Vegas – Zürich – Athén 2015.

elsődleges célja, hogy megvilágítsa az olvasó előtt a plótinosi lélekfilozófia alapvonalait. Ennek során tárgyalja röviden az értekezés jellegét és szerkezetét, majd az értekezésben található lélekfilozófiát. Ebben a második részben Dillon először az általános Lélekkel (vagy ahogy a kutatás sokszor nevezi: a Hiposztázis-Lélekkel) kezdi, ezt követi a Világ-lélek majd az egyéni lélek struktúrájának tárgyalása. A második részt két speciális téma, az asztráltest, valamint a képzet és az emlékezet rövid tárgyalása zárja. Az egyes fejezetek szinopszisa (41–52) vezeti be a fordítást (53–163), melyhez néhány közvetlen jegyzet tartozik, majd ezt követi a kommentár (165–417), melyet a válogatott, elsősorban angol nyelvű tételeket tartalmazó bibliográfia (419–428) és a mutatók (429–440) zárnak. A kommentárnál kétféle tagolózással találkozhatunk: egyrészt az értekezés öt *aporiájának* megfelelően nagyobb részeket különít el,² másfelől a kommentárokat mindig az adott fejezetek tagolják. Egy fejezet kommentárjánál az általában néhány mondatos összefoglaló után először egy-egy nagyobb egység általános magyarázatát adja, majd az ezen belül található egyes részekhez fűz megjegyzéseket.

Az angolul tudó olvasóközönség a jelen kötet révén egy újabb Plótinus-fordítással gyarapodott MacKenna korábbi költői, de sokszor kevésbé szöveghű és Armstrong széles körben használt, sokkal pontosabb fordítása után. Blumenthal fordítása még szorosabban igyekszik követni a görög szöveget, ami ugyan helyenként megnehezíti az olvasását, viszont ezáltal sokkal jobban képes visszaadni az *Enneasok* stílusát, nem utolsósorban pedig segítségül szolgálhat a kutatóknak is egy-egy problémásabb szöveghely értelmezésében.³ A fordítás Henry–Schwyzer 1964 és 1982 között megjelent *editio minorját* veszi alapul (HS²) – az utolsó kötet végén lévő későbbi módosításokkal együtt –, amely a mérvadó kiadás a Plótinus-kutatásban. Mindamellett van néhány szöveghely, ahol Dillon eltér HS² főszövegétől, vagy akár saját javítást is eszközöl, ami így a fordítást is befolyásolja. Az IV.3.1,30-ban Creuzer ὡσπερ (Ficino: *quemadmodum*) javítását fogadja el a kódexek ὅπερ olvasatával szemben (174). A IV.3.2,47–48-ban komolyabb módosítással találkozhatunk, amikor a kódexek nagyobb részében szereplő εἰ μὴ ἀρχὴ τίς ποτε ἦν πᾶσα olvasat helyett Ficino fordítását figyelembe véve (*et si qua ab initio fuerat univērsa*) a szöveget εἰ καὶ κατ’ ἀρχὴν τίς ποτε ἦν πᾶσα olvasatra módosítja (179–180).⁴

² Ezek a fejezetek szerint a következők: 1. Az egyéni lelkek és a Hiposztázis-Lélek viszonya (IV.3.1,18–8); 2. Hogyan költözik a lélek a testbe és az egyes lélektípusok közötti különbség (9–18); 3. Hogyan van jelen a lélek a testben (19–23); 4. Az emlékezettel kapcsolatos kérdések (IV.3.24–IV.4.17); 5. A lélek és a test közös tevékenységei (18–29).

³ Itt kell megjegyezni, hogy a kötetben a nem ebből az értekezésből származó *Enneas*-idézeteknél Dillon változtatja MacKenna (18–19, 360) és Armstrong fordítását (22, 25, 31) anélkül, hogy ennek bárhol megadná az okát.

⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy Dillon módosítása nem előzmények nélküli, bár nem utal arra, hogy tudna erről. HS² ugyan nem hozza, de Beutler és Theiler említi, hogy az 1856-os kiadásában Kirchhoff Ficino nyomán már javította a szöveget a következőképp: εἰ καὶ ἀρχὴν τίς ποτε ἦν πᾶσα (az ő kiadásuk egyébként ezt az olvasatot is fogadja el); lásd *R. Harder – R. Beutler – W. Theiler: Plotins Schriften. Band II. Hamburg 1962. 471.* Amennyiben a szöveg javítása mellett döntünk, Kirchhoff megoldását talán megfelelőbbnek gondolhatjuk. Ficino eredeti fordítását Creuzer a kiadásában a következőképp javította: *nisi principium aliquod fuerat univērsa* (HS² szerint *recte*).

A IV.3.2,56-ban a kéziratok ἀφ' ἐαυτῆς olvasta helyett Kirchhoff ἐφ' ἐαυτῆς olvasatát – és így Ficino *penes* fordítását – választja (181). A IV.3.10,5-ben Theiler ἢ τὰ πρῶτα javítása helyett, melyet HS² is elfogad, visszaállítja a kódexek εἶτα πρῶτα olvasatát (221). A IV.3.16,11-nél minden általam ismert szövegkiadás ellenében Dillon törli az οὐ-t (246); ezt a módosítást azonban önkényesnek tarthatjuk, hiszen – mint ahogy Dillon maga is megjegyzi, bár elveti – a szöveg gondolati háttérében könnyen felfedezhető az a platóni tézis, hogy az igazságtalanság nem rossz annak, aki elszenved, és ez magyarázatot adna a szöveg megfogalmazására (ráadásul erre felelhet a következő mondatban az ἢ οὐδέ: „de talán még igazságtalanságnak sem tekinthető ez”). Ugyancsak teljesen saját emendáció-nak tekinthető az, hogy IV.3.20,23-nál lévő αὐτό-t Dillon ἄλλο-ra cseréli (264). A IV.4.1 végén, mely minden bizonnyal az értekezés egyik legnehezebben értelmezhető része, a 36. sorban – hogy feloldja valamiképpen HS² *crux*át –, Igal konjektúráját fogadja el, aki az ἄλλοις γινομένων ἤδη után a πολλῶν οὐκ αἰεὶ πᾶσαι ἤδη-t szúrja be (326).⁵ Végezetül a IV.4.22,37-nél Cilento konjektúráját elfogadva az ἴσως γινώσις kirekeszti, és a δύναμις szúrja be a helyére (392).⁶

Kétségtelen, hogy az értekezéshez írott kommentárt tarthatjuk a kötet legfontosabb részének, hiszen ez szolgálhat igazi tartalmi újdonsággal a kutatás számára. Az lehet az általános benyomásunk mégis, hogy a kommentár alapján nem kapunk egységes képet az értekezés tartalmáról. Ez utóbbi kapcsán nem annyira az átfogó filozófiai interpretáció hiányára gondolok (bár ez sem lenne elvetendő egy magára „filozófiai kommentárként” tekintő műnél), mint inkább arra, hogy a jegyzetekben a művön belüli, egymás szempontjából releváns helyek alig kapcsolódnak össze, így az olvasó nem láthatja együtt az egymáshoz tartozó részeket. Hadd szemléltessem ezt két példával. A második *aporia* nagy része a lélek, elsősorban az egyéni és nem isteni lélek testbe való költözésével foglalkozik (IV.3.9,12–18). De hasonlóképp a lélek megtestesülésének a folyamatát írja le a IV.4.3–5 is, igaz jóval szűkszavúbban és főleg az emlékezet szempontjából vizsgálva. A kommentárban azonban semelyik helyen sem találhatunk előre-, illetve visszautaló jegyzetet, ami egybekapcsolná a két részt. Ez az összekapcsolás akár az értelmezés szempontjából is gyümölcsöző lehetett volna. Plótinus ugyanis a IV.3.9,3–12-ben megkülönbözteti a testet öltés két fajtáját: amikor az egyik testből a másikba költözik a lélek (*metensomatosis*), továbbá amikor először ölt testet (*próte koinónia somati*). Dillon felveti, hogy egy örökkévaló világ esetében, melyet Plótinus elfogad, pusztán teoretikusnak lehet venni az első megtestesülést (215–216, 242). Ha viszont a IV.3.32–IV.4.5 fényében olvassuk a megtestesülést, akkor azt láthatjuk, hogy ez ciklikus folyamat: vagyis a lélek újból és újból felkerülhet, majd ismét elhagyhatja az intelligibilis világot. Tehát a testtel való *próte koinóniát* nem kell feltétlenül időben az elsőnek vennünk, és így az egész kérdést elméletinek tartani: a *próte koinónia* egyszerűen csak arra utalhat, ami-

⁵ Dillon ezt még nem tartja megfelelőnek, ahogy azt a fordításhoz írt közvetlen jegyzetben is megjegyzi („the present translation is only probable”, 114).

⁶ Amellett, hogy ezt a részt *crux*szal látja el, HS² is felvetette, hogy talán glossza lehetett egy most már hiányzó szóhoz.

kor a lélek, feladva tiszta állapotát, távozik az intelligibilis világból, ami miatt elsődlegesnek tekinthető a testet öltés másik formájához képest. Hasonlóan nem találhatunk előre- és visszautaló jegyzeteket, amikor Plótinos a többi egyéni lélekkel összehasonlítva a Világlélek testtel való kapcsolatát és működését írja le (IV.3.9,12–11), illetve amikor ugyanúgy a Világlélek működését vizsgálja meg, csak már az emlékezés szempontjából (IV.4.9–13), jóllehet itt még szorosabb az elméleti kapcsolat, mint az előző példánál. Meggyőződésem szerint Plótinos ebben az értekezésben ugyanazt az elméleti keretet használja végig, igaz mindig az adott témának megfelelően: sokat segíthetett volna a megértésben, ha ezt Dillon explicitté tette volna.

A keresztthivatkozások hiánya a jegyzetek szintjén is megfigyelhető, emiatt ugyanis sok helyen repetitívvé válik a kommentár: Dillon például kétszer is leírja – ráadásul különböző megközelítéssel –, hogy Plótinos milyen értelemben használhatja a *theos* szót (169, 341). A legszembetűnőbb példa azonban a lélek pneumatikus járműve (*ochéma*). Dillon nem csak a bevezető tanulmányban tér ki erre a témára a tanulmány rövidségéhez képest jóval hosszabban (35–37), hanem a kommentárban is többször (241, 301–302, 394–395). Plótinos szemében azonban a lélek pneumatikus járművének kérdése, még ha néhány passzus alapján úgy tűnik, hogy el is fogadja a létezését, filozófiailag egyáltalán nem érdekes. Ezért is tarthatjuk aránytalannak azt, amennyi figyelmet Dillon ennek a kérdésnek szán, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a kettős reprezentációs képesség elméletéről kevesebb, mint feleannyit olvashatunk a bevezető tanulmányban (37–38), és a kommentár sem tárgyalja alaposabban, holott ez egyike azoknak a filozófiai újításoknak, amelyeket Plótinos ebben az értekezésben bevezet.⁷

Ami a kommentár egyes részeit illeti, néha tapasztalhatjuk, hogy egy-egy szónál Dillon kevésbé vizsgálja meg annak szöveggörnyezetét a jelentése szempontjából, hanem szabadon kapcsolja össze az azonos formájú, de eltérő jelentésben használt fogalommal. A IV.3.8,1–4-ben szereplő *sympatheia* valószínűleg nem a kozmikus szimpátiára vonatkozik, ahogy azt Dillon érti (207–208), ugyanis itt nem a világban lévő dolgok, hanem a lelkek közötti szimpátiáról olvashatunk, amelyet Plótinos a IV.9 [8] 3,1–4-ben említ.⁸ Ugyanakkor más helyen (IV.4.4,3–5) nem ismeri fel, hogy Plótinos valószínűleg a kozmikus szimpátiára utal (334). Ehhez hasonlót láthatunk, amikor a *diadosis* kifejezés kapcsán (IV.3.20,15–19) a korábbi művekben (IV.7 [2] 7,7–22; IV.2 [4] 2,14–35) előforduló sztoikus elméletre utal (263), miközben ezen a szöveghelyen egyszerűen csak annak a képszerű leírásáról van szó, mintha a lélek valamit átadna a testnek magából. A IV.3.9,38–47-nél található hálólátszó Dillon nagyon röviden tér ki, és véleménye-

⁷ Nehéz nem arra gondolnunk, hogy ez az aránytévésztés személyes motivációkkal magyarázható, Dillon ugyanis valószínűleg a kommentár megírásával egy időben éppen ezzel a témával foglalkozott; cikkére maga is hivatkozik, lásd *J. M. Dillon: Plotinus and the Vehicle of the Soul*. In: *Gnosticism, Platonism and the Late Antique World: Essays in Honor of John D. Turner*. Eds. *K. Corrigan – T. Rasimus*. Leiden 2013. 485–496.

⁸ Plótinosnál a *sympatheia* ezen másik, de ritkább használatához lásd *E. K. Emilsson: Plotinus on Sympatheia*. In: *Sympathy: A History*. Ed. *E. Schliesser*. New York 2015. 42–43.

nyem szerint nem is értelmezi megfelelően, amikor a háló alatt a lelket érti, és a tengert azért tartja élőnek, mert az benne van (219–220). A helyzet ugyanis pontosan az ellenkezője, vagyis a háló / a test azért mozog, mert a víz / a lélek mozgatja, és a kép kapcsán ezért is jegyzi meg Plótinus, hogy ahova a test kinyújtózik, a lélek ott van (itt már valószínűleg azt tartja szem előtt, hogy a test van a lélekben).

Visszatérve végezetül a recenzió elején feltett kérdésre, vagyis hogy kik lennének azok a „felhasználók”, akik számára „felhasználóbaráttá” tette Dillon a kötetet, azt mondhatjuk, hogy nem tudjuk pontosan megválaszolni. Egyfelől ugyanis a kutatók számára a kötet túl barátságos, minthogy kevés újjal szolgál a IV.3–IV.4 értekezésének a megértésében, akik pedig filozófiai szempontból olvasnák, azoknak – a sorozat címének ígéretével szemben – nem elég érdekes filozófiailag; másfelől viszont a laikus olvasók számára nem elég barátságos, hiszen a kommentár számos helyen feltételezi a görög nyelvben való jártasságot.

Guba Ágoston